

G. KOMORÓCZY EMŐKE

A párizsi Magyar Műhely szerepe a kassáki örökség ébredésében s a hazai ifjabb nemzedékek experimentális művészetének kibontakoztatásában

(folytatás az előző lapszámából)

1982 decemberében megjelenik az újjászerveződött JAK képzőművészeti kötet, a *Ver(s)ziók* (szerkesztők: Kulcsár Szabó Ernő és Zalán Tibor). Az antológia viszonylag teljes körképet ad a magyar experimentális költészetéről, amire az alcím is utal (*Formák és kísérletek a legújabb magyar lírában*), a szerkesztők elsősorban a vizuális költészet sokféle lehetőségét kívánják érzékeltetni. A kötetben több olyan alkotó is szerepel, aki csak felületi módon érintkezett az avantgárral, a Magyar Műhely szerzői köréhez is csupán rövid ideig tartozott – a későbbiekben viszont ismert költővé vált (Kodolányi Gyula, Kukorelly Endre, Nagy Gáspár, Parti Nagy Lajos, Tóth Erzsébet, Várady Szabolcs, sőt maga Zalán Tibor is). Az alkotók többsége azonban *pályája egy fontos szakaszán*, esetleg mindvégig avantgárd költő maradt (Aranyi László, Balaskó Jenő, Balla Zsófia, Bíró József, Balázsovcics Mihály, Egyed Péter, Endródi Szabó Ernő, Galántai György, Garaczi László, Gécz József, Fenyvesi Ottó, Petőcz András, Sziveri János, Székely Ákos, Sziládi Zoltán, Szócs Géza, Szügyi Zoltán, Szkárosi Endre, Székely Ákos, Szombathy Bálint, Tábor Ádám, Tóth László stb.). A *Ver(s)zió*-kat a Magyar Műhely elismeréssel fogadja. Nagy Pál „rendkívül ígéretesnek” tartja a nemzedéki szemlét, s kritikájában hangsúlyozza: „ezeket a fiatal költőket, írókat” már csak azért is bátorítani kell, mert „az inkább csak vágyainkban élő, de már itt-ott feltűnedező, gazdag jelentéstartalma, [...] többszörösen összetett, bonyolult rendező-elvekre épülő vizuális költészet, vizuális szövegirodalom most van születőben; s többek között az antológia szerzőin múlik, mi lesz ennek az irányzatnak, ennek az irodalomnak a sorsa” (Magyar Műhely 68. [1983. október]). Mindenesetre: a korszakváltás küszöbön áll, vélekedik Nagy Pál.

S valóban: még ennek a számnak a végén bejelentik a szerkesztők, hogy a lap áttér a fényszedésre, ofsetnyomásra, így könnyebb lesz a beérkező képversek, grafikák közreadása. Hiszen „a fiataloknak égető szüksége van a rendszeres, biztatást jelentő, választásuk helyességét igazoló közlésre. Különösen vonatkozik ez a kísérletező, az avantgárdot magatartásként élő alkotókra, fiatalokra és kevésbé fiatalokra egyaránt.” A ’80-as évek derekára széles körben kibontakozó hazai *vizuális költészeti* „virágkor” tehát a Magyar Műhely támogatása nélkül – a szűkös publikációs lehetőségek miatt – nem jöhetett volna létre. Ekkor már maga a Műhely-triász is mind sűrűbben szerepelt itthon, részben az Írószövetségben, az FMK-ban, másrészt a nyugati magyar irodalmat bemutató rendezvényeken (Kossuth Klub, vidéki városok művelődési

háza, olykor magánlakások). Pomogáts Béla és Pete György (Életünk), Aczél Géza (Alföld) volt ekkoriban leginkább segítségükre a hazai mezőny „meghódításában”.

A Magyar Műhely évenkénti nyári találkozóinak szinte állandó résztvevői és a folyóirat szerzői ezekben az években: Aczél Géza, Apostol András, Aranyi László, Bali Brigitta, Balla Zsófia, Bari Károly, Bíró József, Balázsovics Mihály, Bálint István, Beke László, Beke Mihály András, Bebek János, Bréda Ferenc, Deme Zoltán, Cselényi Béla, Endrődi Szabó Ernő, Galántai György, Garaczi László, Géczy János, Györe Balázs, Hegedűs Mária, Hann Ferenc, Hegyi Lóránd, Juhász R. József, Kardos Tiborc, Kukorelly Endre, Kemenczky Judit, Kőrössi P. József, Kontra Ferenc, Megyik János, Marno János, Labancz Gyula, Ladik Katalin, Lászlóffy Aladár, Lipcsey Emőke, Mészáros István, Mészáros Ottó, Molnár Gergely, Molnár Katalin, Molnár Miklós, Németh Péter Mikola, Pályi András, Petőcz András, Péntek Imre, Sárosi László, Sebők Zoltán, Sebeők János, Szakolczay Lajos, Székely Ákos, Szilágyi Ákos, Sziveri János, Szkárosi Endre, Tábor Ádám, Tóth Tibor, Tóth László, Tóth Gábor, Wehner Tibor, Zalán Tibor stb., mintegy 50 főnyi csapat! A '80-as évek első felének Kassák-díjasai: Sipos Gyula (1980), Molnár Gergely (1981), Hegyi Lóránd (1982), Baránszky László, Galántai György (1983), Molnár Miklós, Székely Ákos (1984).

A FIJAK-utód JAK-on belül az évtized derekára elkülönülnek egymástól és más-más irányban tájékozódóknak a különböző esztétikai beállítódású csoportok, de közös marad bennük továbbra is az *ellenzékiesség*. A közéleti érdeklődésük Dolog és Szellem címen, az avantgardisták Új Hölgyfutár, a posztmodern irányultságúak '84-es Kijárat, a „hagyományos” modernség hívei pedig Polisz néven szeretnének lapot indítani. Egyelőre A Lap címen fogják össze a négy csoportot, megosztva köztük a lapszámokat. A közös szerkesztőbizottság egyik tagja Petőcz András. A modernnek, posztmodernnek és az avantgardisták az Astoria kávéházban kedd esteként rendszeresen felolvasóestet tartanak. 1984-ben megalakul az Örley Kör (a törzstagok: Erdély Miklós, Garaczi László, Földényi F. László, Csaplár Vilmos, Klimó Károly, Kukorelly Endre, Legéndy Péter, Miklóssy Endre, Petőcz András, Szkárosi Endre, Szilágyi Ákos, Zalán Tibor stb.). Az irodalmi estekre még a hajdani „újholdasok” is el-eljárnak (Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Mészöly Miklós, Mándy Iván, Mándy Stefánia stb.), nyaranta pedig az Örley-hajón rendeznek felolvasóesteket, amelyeken mindig nagyszámú érdeklődő van jelen. Úgy tűnik, itt egy nemzedéki és nemzedékek közötti összefogás van kialakulóban, amelyben az avantgárd sem „mostohagyerek”.¹

Az 1984-es hadersdorfi Műhely-találkozón az *avantgárd* és a *posztmodern* viszonyáról folyik az eszmecsere. A résztvevők szemében ekkor még nem különül el élesen egymástól a két alkotási mód. Pomogáts Béla az ÉS 1984. szeptember 7-i számában így számol be a szereplők békés vitájáról: „az előadók nem tudták és nem is akarták definitív módon elhatárolni egymástól az avantgárd és a posztmodern irányzatot”, sőt maguk az alkotók is tanácstalanok voltak „hovatartozásukat” illetően.

Ez teljesen érthető volt ebben az időszakban. Ugyanis az avantgárd és a posztmodern egyaránt a valósággal való meghasonlás életérzéséből született. Mindkettő alternatívát képvisel a hagyományos művészet-szemlélettel szemben, így mindkettő bizonyos értelemben „ellenkultúra”. Míg azonban az *előbbi* hisz a művészet és az életformák átalakíthatóságában, a Teljesség meghódításának lehetőségében, s az új és mindig újabb technikai eszközöknek a művészet „szolgálatába állításával”, a formák és műfajok megújításával

1 Minderről bővebben lásd SZKÁROSI, I. m. (*Műhelyek* című fejezet). [A már hivatkozott irodalom: MM 161., 40-53.]

a művészet és az élet közötti határok lerombolhatóságában, addig az *utóbbiban* a művész önteremtő, öndemonstráló hajlama kerül előtérbe: a költő, elfogadva a töredékességet, rezignáltan felülemelkedik a valóságon, s érdeklődése egyre inkább önnön „bensősége” felé fordul. Rossz közérzettel él a világban természetesen, de nem megváltoztatni akarja, s a tradíciót sem kívánja gyökeresen megújítani (mint az avantgárd alkotó), hanem eklektikusan merít annak különböző rétegeiből, s elemeit kulturális metaforaként építi be saját, egyénített koncepciójába. Míg az avantgárd *lényegéhez* tartozik az expanzió, az önki-terjesztés, a küzdelem, a posztmodern – reménytelennek tartva a küzdelmet – az önfelmutatás esztétikai gesztusával belülről próbálja meghaladni az „elfogadhatatlan” realitást. Reménytelennek látszó társadalmi szituációk – mint amilyenben a '80-as évek derekán éltünk – a posztmodernnek kedveznek inkább, egy-két év múltán azonban már egészen más feltételek között egyértelműen utat tört magának az avantgárd.

1985 májusában a JAK rendezésében az FMK-ban nagyszabású Magyar Műhely-estet tartanak. Pomogáts Béla bevezetőjét Bujdosó Alpár, Kemenczky Judit, Szkárosi Endre és Papp Tibor versbemutatója követi, a hozzá kapcsolódó TÉR/KÉP/VERS-kiállításon pedig Bíró József, Endródi Szabó Ernő, Géczy János, Hegyeshalmi László, Péntek Imre, Petőcz András, Székely Ákos, Szentjóbý Tamás és Tóth Gábor alkotásai szerepelnek. Ez az esztendő mind a Műhely alkotói, mind a hazai experimentalisták számára „diadalmenet”, egy olyan történelmi pillanat, mikor úgy látszik, az avantgárd végre a „helyére kerül”.

1985. július 31. – augusztus 4. között a Magyar Műhely első ízben rendezheti hazai földön a szokásos nyári találkozóját, mégpedig Kalocsán, a Schöffner Miklós szülőházában berendezett múzeumban, a világhírű kinetikus szobrász meghívott vendégeként, mintegy 100 résztvevővel (akik között természetesen bőven akadtak „ügynökök” is). Mind az előadások, mind a költészeti bemutatók homlokterében a vizualitás problematikája állt. Az „alapító atyák” mellett a „fiúk” is számtalan izgalmas produkcióval léptek fel. A Kassák-díjat ez évben Megyik János nyeri el. Mindenki boldogan ünnepel. Érződik, hogy a résztvevők egy új korszak közeledtére várnak. Papp Tibor lírai hangon idézi fel később a találkozót: „Utólag visszagondolva, az irodalmi esteken nagyon optimista, szívmengető légkör uralkodott, szinte hallható volt a reménykedés szárnyainak a suhogása.”²

1986. december 27-én Szombathelyen megalakul a Magyar Műhely Magyarországi Baráti Köre, amelyet a Magyar Írók Szövetségének elnöksége is „legalizál”: engedélyezi a kör működését, rendezvények tartását. A '86-os év Kassák-díjasa Szkárosi Endre.

1987 hozza meg a valódi áttörést a Magyar Műhely és egyúttal a fiatal hazai avantgárd számára is. A Kassák születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségsorozat egyúttal a Magyar Műhely több évtizedes tevékenységének elismerését is jelenti. Március 17-18-án az ELTE XX. Századi Irodalomtörténeti Tanszéke az Irodalomtudományi Intézetrel közösen Kassák-ülésszakot szervez, amelynek záróakkordja a Kassák Klubban megtartott vizuális költészeti bemutató. Az ülésszak teljes anyaga megjelenik a *Kassák Lajos emlékkönyvben* (szerkesztő Fráter Zoltán és Petőcz András, 1988). Ezt követően, 1987. március 20-án a Nemzeti Galériában megnyílik Kassák életmű-kiállítása, március 26-án pedig a PIM-ben a *Vers/kép // kép/vers* kiállítás, amelyen együtt szerepelnek a korszak neves experimentális költői és képzőművészei, összesen 43-an. Március 27-én van a Magyar Műhely Baráti Körének első budapesti össze-

2 PAPP-PRÁGAI, *I. m.*, 151-153.

jövetele, amit a hazai *ifjú „műhelyesek”* első önálló estje követ az FMK-ban. Később a Baráti Kör szervezésében szemináriumi program is indul (valódi „műhelymunka”-program). Májusban a Szépművészeti Múzeumban *World Art Post* címen mail-art kiállítás nyílik, majd ezt követően több vidéki, sőt határon túli városban is vizuális költészeti kiállításokkal, videószemlével egybekötte (Győr, Kaposvár, Szolnok, Miskolc, Érsekújvár, Pozsony stb.). A Kassák Klubban vizuális költészeti bemutatók, kép- és hangmontázs-, illetve hangköltészeti estek zajlanak. A június 19–22-én Párizsban rendezett Nemzetközi Polyphonix Fesztiválon – amelynek elnökségi tagja Papp Tibor is – a Műhely-triász mellett az ifjabb hangköltők is fellépnek. Majd az 1988. áprilisi találkozón Szegeden, illetve Budapesten az Olasz és a Francia Intézetben már szinte minden ismert hazai hangköltő részt vesz (a Műhely-triász mellett Bernáth[y] Sándor, Galántai György, Garaczi László, Juhász R. József, Ladik Katalin, Márta István, Petőcz András, Székely Ákos, Szilágyi Ákos, Szkárosi Endre, Szombathy Bálint, Tóth Gábor). A hazai irodalmi köztudatban természetesen a hangköltészet is ugyanolyan „mostohagyerek”, mint az avantgárd egésze, holott a művészenekarok koncertjein a közönség már hozzászóthatott a hangköltészeti produkciókhoz (különösképpen Szkárosi és a Beatrice fellépésein).

Az 1987-es év egyik fontos eseménye volt a hadersdorfi találkozó is (június 25–27.), amelyen a Magyar Műhely alapításának 25. évfordulóját ünnepelve az eljövendő 25 év irodalmának tendenciáiról folyt az eszmecsere (*Hogyan képelem el a következő 25 év irodalmát?*). Pomogáts Béla nyitó előadásában (*Értékek és értékrendek*) egy olyan virtuális értékrendet vázol fel, amely a magyar irodalom minden *jelentős* értékét számon tartaná, irányzatoktól, ideológiától, esztétikai nézetektől s politikai érdekektől függetlenül, s amelybe a népi írók, a „nyugatosok” és az avantgárd legjobbjai egyaránt beleférnének. Sajnos nem lett igaza: az értékzavar azóta csak egyre nőtt, s a „szekértáborokra” való széthullottság még inkább fokozódott.

A hogyan képelem el? kérdésre a hozzászólók egyöntetű válasza: *másnak*, mint amilyen most (azaz 1987-ben). Többségük (maga a Műhely-triász is) az experimentalizmus előretörésében, az elektronikus médiumok elterjedésében, az avantgárd iránti tolerancia és a befogadók vizuális kultúrája növekedésében bizakodik. Petőcz András, az 1987-es év Kassák-díjasa *Örökös Magyar Műhely-nosztalgia* című előadásában elismerően szól arról, hogy a Műhely kezdettől fogva hiánypótló szerepet töltött be a magyar irodalomban, mind a vizuális, mind a számítógépes és a videóköltészet megteremtésében úttörő szerepet vállalt. De fenntartásait is megfogalmazza: vajon nem veszélyezteti-e az új s újabb médiumok keresése a Magyar Műhely költészeti törekvéseinek folytathatóságát? A tanítványok vajon lépést tudnak-e tartani a mind jobban radikalizálódó mesterekkel? „Nem egy szüntelen fejlődésben hívó avantgárdra, hanem *közös* szemléletű, az új művek lehetőségében hívó *avantgárd műhelyre* van szükségünk. [...] A Magyar Műhely az egyetlen olyan folyóirat, amely képes közösséget teremteni, nemzedékeket nevelni. Ám éppen azért, mert fontos, szinte *egyedüli* fontos, nem mondhatunk le róla – és ezzel együtt a *másképpen gondolkodásról* sem mondhatunk le.”

Voltaképpen ezen a találkozón dőlt el a Magyar Műhely további sorsa. Mivel az alapító atyák maguk is úgy látták, a lapnak Párizsban – utánpótlás híján – nincs jövője, s szerették volna rábízni sorsát az új nemzedékre – amennyiben a lap szellemiségén nem változtatnak. Hiszen a hazai mezőnyben égetően szükség volt egy avantgárd fórumra s az avantgárd szellemiség ébren tartására az összeomlóban levő pártállami diktatúra körülményei között. A továbbiakban tehát egyre inkább a lap hazatelepítésében gondolkodtak.

IV. DIADALMAS HAZATÉRÉS – A HAZAI AVANTGÁRD KONTINUITÁSÁNAK MEGÚJÍTÁSA A '90-ES ÉVEKBEN

Az 1989-es Magyar Műhely-találkozót már ismét hazai földön tartják (Szombathely, július 11-14.). Pete György, az Életünk főszerkesztője és Székely Ákos vizuális költő, aki már évek óta a Magyar Műhely szerzői közé tartozott, vállalták a szervezőmunkát. A Szombathelyi Képtárban *Szabad terület* címen 50 vizuális költő alkotásaiból nyílik kiállítás. A katalógusban a Bécsben élő Bortnyik Éva éppúgy szerepel, mint a budapesti Maurer Dóra, Sáry László, Szenes Zsuzsa, vagy a Párizsban lakó Lucien Hervé stb. Az Életünk 144 oldalas különszámot ad ki, amelyben a lap teljes szerzői gárdája (emigrációbeli és itthoni együttese) felvonul. A Műhely szerkesztői itt jelentik be „hazatérésüket”. A Kassák-díjat ezúttal Maurer Dóra (1988) és Szombathy Bálint (1989) nyeri el.

Az 1990. márciusi, 75. szám már „Párizs–Bécs–Budapest” hármas fókuszában jelenik meg, kibővített szerkesztőgárdával. Az „összerkesztők” mellett Petőcz András és Székely Ákos a felelős szerkesztők, a szerkesztőbizottság tagjai pedig Ágoston Vilmos (elnök), Fráter Zoltán, Hegyi Lóránd, Juhász R. József, Szombathy Bálint. A lap impresszumában a teljes Munkaközösség névsora fel van tüntetve. A nyári találkozót ez évben ismét Szombathelyen tartják (a Kassák-díjat most Cselényi László szlovákiai magyar költőnek ítélik oda).

A rendszerváltás folyamatában felszabadító élményt jelent az ifjú avantgárdisták számára, hogy törekvéseik végre „szabad utat” kap(hat)nak. Miután a politika részéről megszűnik az állandó kontroll fenyegetése, úgy érzik, végre korlátok nélkül elmerülhetnek a művészi kísérletezés műhelymunkájában. Azt remélik: az alkotó „másként gondolkodása”, ragaszkodása személyiségi jogaihoz, művészi elképzeléseinek tiszteletben tartásához immár nem fog „bűnnek” számítani a civil társadalomban. Ennek az elképzelésnek a jegyében szerkeszti Petőcz András és Fráter Zoltán irodalomtörténész a *Médium-Art* antológiát (1990), amely az ünnepi könyvhétre jelenik meg, mintegy 50 alkotó műveiből válogatva. A szerkesztők a vizuális költészetet „olyan önálló művészeti és irodalmi műfajnak” tartják, „amely a verbalitás zeneisége helyett annak képiségevel foglalkozik”. A művek nagy része műfaji határeset, s a költői performansz dokumentumainak, sőt néhány fonikus és konkrét költészeti alkotásnak is jut benne hely. A szerzők jelentős többsége „határon túli”, a legfiatalabb és a legidősebb között több korosztálynyi a különbség. A gyönyörű kiállítású, reprezentatív album bemutatóját (Kossuth Klub, 1990. június 6.) nagy érdeklődés fogadja.

1990–91 folyamán számos irodalmi estet tart itthon a Magyar Műhely Baráti Köre – Budapesten a Kossuth Klubban, az Írószövetség klubjában, az FMK-ban, különböző művelődési házakban, s vidéki városokban is. Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván interjúkötetek sorában mutatja be a határon túli alkotókat (természetesen a Nyugaton élőket is), rendhagyó irodalomórákat szervez a számukra. Rövid időre úgy tűnt, az irodalmi életben is lezajlik a „rendszerváltás”. Nem így történt. Sajnos az ismert körülmények miatt (elsősorban az ország gazdasági helyzetének rohamos romlása következtében) az irodalom korábbi támogatási rendszere összeomlott, s az avantgárd ismét mostoha helyzetbe került. Mintha az új politikai hatalom is „gyanúsnak” tartotta volna az experimentális művészetet, a Műhely továbbra is támogatás nélkül jelent meg. Így az ifjú szerzők egy része irányt váltott: a posztmodern ironia eluralta az irodalmi életet. Míg az avantgárd mindvégig kitartott a protest *magatartás* (a hazugság világával való szembeszegülés)

mellett, addig a posztmodern alkotók a szemlélődés pozícióját választva mintegy „ellebegtek” a valóság fölött, lemondva a szembeszegülés lehetőségéről. Az avantgárd azonban – lényegi sajátosságainál fogva – felvette a küzdelmet ezzel a helyzettel is.

Petőcz 1991 végén kivált a szerkesztőségéből, a lap 83. száma 1992 márciusában már új szerkesztői felállásban jelenik meg: Petőcz helyét Tóth Gábor foglalja el. A szerkesztőség szükségesnek látja, hogy elhatárolódjon a posztmodern eklektikától, s nyomatékosan letegye voksát az avantgárd értékek mellett: „A Magyar Műhely az *avantgárd* lapja. Az avantgárd nem stílusirányzat, hanem gondolkodásmód és magatartásforma. [...] A megújuló Magyar Műhely célja, hogy megismertesse a hazai olvasóval azokat a korszerű törekvéseket, elképzeléseket, amelyek napjaink művészetét és irodalmát jellemzik.” A lap elsősorban azoknak a fiataloknak kíván teret adni, akik „az irodalomban, képzőművészetben másképpen gondolkodnak, akik nem találják helyüket a tradicionális művészeti és irodalmi közegben. Előnyben részesítjük a *vizuális* műveket, mert úgy érezzük, hogy ezekkel szemben még nagy az ellenállás” (*Beköszöntő*).

A határozott iránymegjelölés után a '80-as évek népes generációja mintha némileg eltávolodott volna a Magyar Műhelytől. Sokan azonban mégis kitaranak a továbbiakban is s a '70-es évek „veterán” avantgárdistáival egyetemben immár mindannyian felzárkóznak a „törzshöz”. Az „utánpótlás” sem késik: most már a '60/70-es évek fordulójának szülőttei ostromolják a „bástyafalakat”. Abajkovics Péter, Balogh Róbert, Bohár András, Erdély Dániel, Haász Ágnes, Jász Attila, Kárpáti Zsolt, Kovács István, Séra Bálint, L. Simon László, Somogyi Gyula, Sörös Zsolt, Szűcs Enikő, Urbán Tibor, Vass Tibor, Zsubori Ervin stb. zenei és irodalmi performanszokkal, konceptuális akcióikkal, az elektrografika változatos formáival szinte megújítják-felfrissítik az eddig is gazdag formavariációkat. A fiatalok a Műhely-találkozókat is friss kísérletező kedvvel töltik meg, s a dac és az alkotásvágy továbblendíti a holtpontra a régi gárdát.

A Magyar Műhely egyik „oldalági” leszármazottjaként alakult meg 1989-ben a Műhelyhez már régóta kötődő Németh Péter Mikola költő és Bárdosi József művészettörténész kezdeményezésére Vácott az Expanzió csoport. Azóta az évente megrendezett nemzetközi kortárs művészeti fesztivál az egész Duna-kanyarra kiterjeszkedve az experimentális alkotók egyik fontos bemutató fóruma lett, amely a Magyar Műhellyel közös (vagy párhuzamos) rendezvényein rendszeres szereplési lehetőséget biztosít az ifjabb (azóta már „idősödő”) generációnak. A Magyar Műhely példáját követve itt is komoly elméleti munka folyt, folyik mindmáig (a korán meghalt Bohár András filozófus, elektrografikus, László Ruth pszichológus, Miklóssy Endre filozófus kezdettől fogva a művészet közösségi dimenziójának, a művészet-élet közötti határok feloldásának lehetőségeit vizsgálták). Egy kitűnő performer csapat (Haász Ágnes, Kanalas Éva, Kelényi Béla, Kettős Tamás, Kovács István, Ladik Katalin, Nikolai Ivanov, Szathmáry Botond, Szécsi András, Szombathy Bálint s a többiek, és maga Németh Péter Mikola alkotó-rendező) a konceptuális művészet eszközeivel az ősi-modern kultúra mély, szerves egységét mutatja fel. A nemrég meghalt, Kossuth-díjas Szabados György improvizatív zenéje, eZámbó István, feLugossy László, Wahorn András, Wehner Tibor stb. képzőművészeti alkotásai ugyancsak a Magyar Műhellyel való szellemi rokonságról árulkodnak. Az Expanzió (mai nevén: Ekszpanzió) 2014-ben fogja ünnepelni 25 éves jubileumát.

A '90-es évek első felében – a nehézségek ellenére – még három Műhely-találkozót tartanak az „ős-szerkesztők” Keszthelyen. 1993. augusztus 26-29-én *Friss, meleg az avantgárd!* címen a kísérleti irodalom

fontosságáról, további lehetőségeiről folyik a tanácskozás. Az elméleti anyag a Magyar Műhely 90. (1993. decemberi) számában jelenik meg. Papp Tibor *Helyzetünk* című vitaindító előadásában tárgyilagosan s némileg kedvetlenül állapítja meg: „Harminc éve megállás nélkül adtunk, filléreinkből és munkánkkal adóztunk a magyar irodalomnak. 1989 óta abban reménykedtünk, hogy ha dicséretet nem is kapunk, de legalább a »büntetést« megússzuk. [...] Hiába reménykedtünk.” Helyzetük némileg a bécsi emigrációjából hazatérő Kassákéhoz hasonló, aki Dokumentum című lapját (1926/27) képtelen volt fenntartani a hazai avantgárd-ellenes közegben. Csakhogy most az új nemzedék egységesen felsorakozik az atyák mellé, s nem hagyja elveszni *saját* jövőjét. Az 1994. július 26–29-i találkozón újra népes tábor vesz részt (*Kimerjük a Balatont!*), s a hangköltészet legfrissebb európai jelenségeiről, a Fluxus-mozgalom hazai elterjedéséről folyik a szó. A SoKaPaNaSZ együttes (Abajkovic Péter, Kovács Zsolt, Sörös Zsolt, Somogyi Gyula) korántsem hagyományos koncertbemutatóival bizonyítja a zenei avantgárd változatosságát és leleményességét. Az 1995-ös találkozón (július 14–16.) *Napjaink képverse* címen a Balatoni Múzeumban nemzetközi vizuális költészeti kiállítást rendeznek, amelyen 125 művész 1985–95 között készült vizuális anyaga szerepel, köztük 30 magyar alkotóé. Az elméleti vita a vizualitás, a komputergrafika jövőjéről, az elektronikus médiumok szerepéről folyik. Ez évek Kassák-díjasai: Ladik Katalin (1991), Molnár Katalin (1992), Kelényi Béla (1993), Vass Tibor (1994).

1995-ben megjelenik Nagy Pál *Az irodalom új műfajai* című könyve az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet és a Magyar Műhely Kiadó közös kiadásában. Ennek segítségével bárki, akit érdekel az avantgárd művészet műfajteremtő gazdagsága, könnyen tájékozódhat az új formák végtelen variációs lehetőségét illetően. Ugyancsak 1995-ben lát napvilágot az új nemzedék vizuális költészeti antológiája, a *VizUállásjelentés* (szerkesztő: L. Simon László), amelyben 11 fiatal alkotó mutatkozik be (Abajkovic Péter, Balázs Áron, Bohár András, Kiss Zoltán Péter, Séra Bálint, L. Simon László, Somogyi Gyula, Sörös Zsolt, Urbán Tibor, Vass Tibor, Zsubori Ervin). Az elektrografikai alkotások sokfélesége (ikon-, indexjellegű képek, a figurális és absztrakt formák szövevényes alakzatai, szitanyomatok, ujjlenyomatokból formált konstrukciók, a konkrét költészet megannyi variánsa) demonstratív jelzi: az avantgárd még mindig képes a megújulásra. Tehát most már a Magyar Műhely 4. nemzedéke állt készen arra, hogy átvegye a stafétabotot. Azóta többségük az irodalmi élet fontos szereplője.

Az 1995. márciusi számtól a Magyar Műhely szerkesztőbizottsága új tagokkal bővült: Bujdosó Alpár, Hegyi Lóránd, Juhász R. József, Nagy Pál, Papp Tibor, Székely Ákos és Szombathy Bálint *mellett* megjelentek a *fiatalok*: Kovács Zsolt, L. Simon László, Somogyi Gyula és Sörös Zsolt. Itt tehát már felállt az új csapat, amely kész volt folytatni az alapító atyák munkáját, akik immár – túl 60. életévükön – szerettek volna inkább saját életművük kiteljesítésén dolgozni (ami azóta meg is történt).

A 100. szám (1996. szeptember) az immár 35. évfolyamába lépő Magyar Műhely reprezentatív különszáma, amelyben a Magyar Műhely Baráti Köréhez tartozó alkotók (irodalmárok és képzőművészek, zenészek, összesen 98-an) visszaemlékezésükkel vagy egy-egy művükkel köszöntik a jubiláló lap szerkesztőit, kifejezve, mit is jelentett számukra a Magyar Műhely a szellemi sötétség korszakában. A Műhely-triász áldozatos és kitartó munkájának köszönhető, hogy az avantgárd szellemiség a diktatúra éveiben is élő maradt, s az újdonságra, a kísérletezésre mindig fogékony fiatal és még fiatalabb nemzedékeknek volt hová fordulniuk alkotásaikkal.

A következő szám (101., 1996. december) már új impresszummal jelenik meg. Az „összerkesztők” (ké-sőbb: *alapító szerkesztők*) neve természetesen mindmáig fel van tüntetve, mellettük a szerkesztőség többször is átrendeződött, de a személyek alapvetően ugyanazok maradtak. 2010 óta Juhász R. József, Sörös Zsolt és Szkárosi Endre szerkesztik a lapot, felelős szerkesztő Szombathy Bálint, fõmunkatárs L. Simon László. Az avantgárd tehát valóban „friss, meleg!”, s mindmáig él és virul, õrizve kontinuitását a változó Idõben. „Sokan vannak a *meghívottak*, de kevesen a *választottak*”. A Magyar Mûhely-triász és köre „hívatlanul” is a *választottak* közé tartozik, mert képesek voltak töretlenül, megalkuvások nélkül végigjárni az útjukat. Így végül célba értek, hiába próbálták õket sokan „kiradírozni” az irodalom történetébõl.